

Վ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

(Ճարտարապետական
գիտությունների դոցենտ)

ԹՈՐԱՍ ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ

(Բազմավաստակ հետազոտողի հիշատակին. մահվան 25-ամյակի առթիվ)

1934 թվականի մարտի 1-ին ընդմիշտ հեռացավ իր ժողովրդից հայ մշակույթի խոշորագույն ներկայացուցիչներից մեկը՝ Թորոս Թորամանյանը։ Նա հեռացավ կյանքից վաստակած, թողնելով սերունդներին ավելի քան երեսուն տարիների իր տքնաջան աշխատանքի հարուստ պտուղները, մի անդնահատելի գիտական ժառանգություն, որը հանդիսացավ պատմական հայ ճարտարապետության ուսումնասիրության ամուր հիմնաքարը։ Այնքան է մերվել Թորամանյանի անունը հայ ճարտարապետության հետ, որ երբ ասում ենք Թորամանյան, հասկանում ենք հայ ճարտարապետություն, կամ ասում հայ ճարտարապետություն, իսկույն մտաբերում ենք նրա իսկական հանրագիտարան՝ Թորոս Թորամանյանին։ Ահա թե ինչու և միանգամայն իրավացի էր մեր սիրելի Վարպետ Ավետիք Իսահակյանը, երբ ասում էր. «Նա մեր հոյակապ ավերակների ու հուշարձանների նույնքան հոյակապ երգիչն էր»։

Անիում և Շիրակի այլ մասերում, Արագած լեռան փեշերին թե Արարատյան դաշտավայրում հայ ճարտարապետության անխոնջ հետազոտողը անցնում էր հուշարձանից հուշարձան, ավերակից ավերակ, լուսանկարում, չափադրում և ուսումնասիրում էր, կուտակելով հսկայական գիտական նյութ, որի մանրակրկիտ և ուշադիր քննումը հնարավորություն տվեց նրան անսասան բնորոշումներ ձևակերպել հայ ճարտարապետության կազմավորման, զարգացման ու սկզբունքների մասին։ Այդ նյութերը հիմք ծառայեցին ոչ միայն իրեն բազմաթիվ հե-

տադոտությունների համար, այլև այնպիսի նշանավոր եվրոպացի գիտնականների, ինչպիսին Հովսեփ Ստրիկովսկին էր, որը հիմնրվելով Թորամանյանի գիտական հարուստ նյութերի ու ընդհանրացումների վրա, հրատարակեց նշանավոր «Die Baukunst de Armenier und Europe» երկհատոր մեծածավալ աշխատությունը։

Այսպիսով, ինչպես Կոմիտասը հավաքելով ու մշակելով գեղջկական երգերը, կարողացավ քաղաքակիրթ աշխարհին ներկայացնել հայկական երաժշտությունը, այնպես էլ Թորամանյանը կարողացավ գիտական աշխարհին ներկայացնել հայ ժողովրդի բազմադարյան ժառանգության հարուստ գանձարաններից մեկը՝ ճարտարապետությունը։

Թ. Թորամանյանը ծնվել է 1864 թվականին Թուրքիայի Շապին-Գարահիսար գյուղում։ Իր կրթությունը նա ստացել է Կոստանդնուպոլսում 1893 թվականին, ավարտելով Գեղարվեստից ճեմարանի ճարտարապետական բաժանմունքը։ Մինչև 1900 թվականը աշխատել է Կոստանդնուպոլսում և Բուլղարիայի մի շարք քաղաքներում։ Այնուհետև, նպատակ ունենալով զբաղվել հետազոտական աշխատանքով, նա ձեռնարկում է ճանապարհորդությունների ճարտարապետության դասական երկրներում, Փարիզում ունկընդրում է ճարտարապետության և արվեստի նշանավոր պատմաբանների ու տեսաբանների դասախոսությունները։

1903 թվականին բանասեր Կարապետ Բասմաճյանի հետ Փարիզից Հայաստան գալով, Թորամանյանը որոշում է մնալ այս-

տեղ և իր ուժերը նվիրաբերել հայ ճարտարագետության ուսումնասիրությանը: «Ուխտեցի մնալ այնտեղ,— գրում է նա,— աշխատել, տեսնել... մեր ժողովրդի հանձարեղ շնաշխարհիկ բեկորները՝ փլատակներու և գերեզմանական տխուր հողակույտերուն տակեն ազատել և ցույց տալ ամբողջ գիտական աշխարհին»:

Ջուրկ լինելով նյութական և բարոյական օժանդակությունից, հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ, Թորամանյանը ձեռնարկում է մի բեղմնավոր ու շնորհակալ աշխատանք, որը շատ տարիներ հետո է միայն նրան հանրահայտ դարձնում ու գնահատանքի արժանացնում:

Առաջին հետազոտական աշխատանքները սկսեց նա Անիում, ուր դաժան պայմաններում անցկացրեց ձմռան ամիսները: Հիշելով այդ մասին, նշանավոր հայագետ պրոֆ. Ն. Մառը գրում էր. «Ապրելով ցուրտ, չտաքացվող և մինչև ծնկները անձրևաջրով լցված սենյակում, Թորոս Թորամանյանը հասավ ծայրահեղ աղքատության, նա օրերով սովի էր մատնված, ծածկված էր ցնցոտիներով»:

1904 թվականի գարնանը Թորամանյանը էջմիածին է գալիս, հուլիս ունենալով օգնություն ստանալ իր կարևոր գործն առաջ տանելու համար: Սակայն արժանանալով անտարբեր վերաբերմունքի, խիստ վշտանում է գիտության մշակը:

Այդ ժամանակ խաչիկ վարդապետ Դատյանը, որ մի քանի տարի առաջ ձեռնարկիլ էր Զվարթնոցի պեղումները, իմանալով, որ Թորամանյանը ճարտարագետ է, հրավիրում է նրան մասնակից լինելու պեղումներին և կազմելու բացված տաճարի հատակագիծը: Թորամանյանի մասնակցությունը Զվարթնոցի պեղումներին ճակատագրական նշանակություն է ունենում այս հուշարձանի համար: «...Եթե ես պատահաբար վրա չհասնեի, և ըստ կանոնի չհետևեի յուրաքանչյուր բեկորի ընկած տեղին, դիրքին և չափերին,— գրում է Թորամանյանը,— և մնար խաչիկ վարդապետի հասկացողության և ամեն ինչ ոչնչացնելու ուղղությամբ տարվեին մնացած պեղումները, պարզապես պետք է միանգամայն կորած լիներ Զվարթնոցի ընդհանուր կառուցվածքն ու ներքին և արտաքին ձևերը»:

Անվանի գիտնականի Զվարթնոցում կատարած բեղմնավոր աշխատանքի փայլուն պսակը հանդիսացավ տաճարի վերակազմության նախագիծը: Թեև եղան «ուշալ» մասնագետներ, որոնք ցանկացան հերքել տաճարի վերակազմությունը, սակայն ստիպված եղան համոզվել այն անհերքելի փաստերի շնորհիվ, որ նրանց ներկայացրեց Թորա-

մանյանը: Մնացած թերահավատներն էլ հրաժարվեցին իրենց դիրքերից, երբ երկու տարի հետո Անիում Զվարթնոցի օրինակով կառուցված Գագկաշեն տաճարի պեղումների ժամանակ գտնվեց Գագիկ թագավորի արձանը իր կառուցած եկեղեցու մոդելի հետ: Մոդելում եկեղեցին եռահարկ էր, ինչպես առաջուց իր վերակազմության մեջ ցույց էո

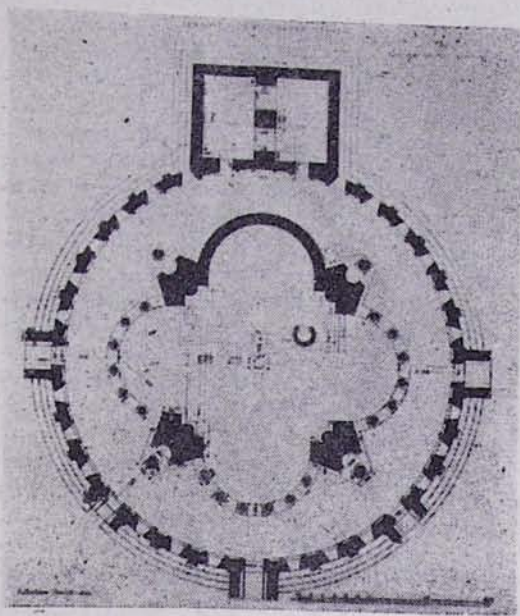
ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆԸ ԱՆԻՈՒՄ

տվել Թորամանյանը: Այս հանգամանքը զգալիորեն բարձրացնում է նրա հեղինակությունը գիտական աշխարհում, ճանաչել տալիս որպես հայկական ճարտարագետության լավագույն գիտակ:

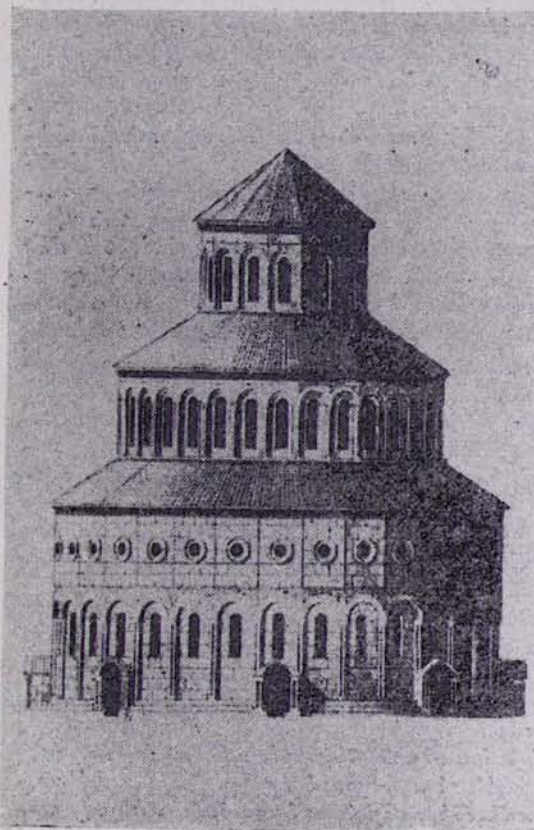
1904—1912 թվականներին նա մասնակցում է Անիի պրոֆ. Ն. Մառի կողմից գլխավորվող հնագիտական արշավախմբերի աշխատանքներին: Այդ տարիների ընթացքում Թորամանյանը մանրակրկիտ ուսումնասիրության ենթարկեց Անիի ինչպես եկեղեցական, այնպես էլ քաղաքացիական ճարտարագետության շատ հուշարձաններ, կազմեց նրանց չափագրությունները և վերակազմության նախագիծերը: Դրանցից կա-

րելի է հիշատակել Մայր Տաճարը, Փրկչի, Աբուղամրենց, Առաքելոց և այլ եկեղեցիները: Առանձին վարպետությամբ են իրականացված հատկապես Գաղկաշեն և Բախտաբեկի եկեղեցիների, Անիի հյուրանոցի և Ախուրյանի վրա կառուցված կամուրջի վերակառուցությունները: Չսահմանափակվելով Բագրատունյաց հույակապ մայրաքաղաքի ճարտարապետական հուշարձանների ուսումնասիրությամբ, նա իր հետազոտության շրջանակներն ընդարձակեց, ընդգրկելով ողջ Շիրակի բարձրավանդակի, Արագածոտնի և Արարատյան դաշտավայրի հուշարձանները:

Սկսած 1905 թվականից Թորամանյանը պարբերական մամուլում հանդես է գալիս բազմաթիվ նամակներով ու հոդվածներով, Հայրենի երկրի հնությունների վերաբերյալ: Հետաքրքրական են նրա «Նամակներ Անիից» հոդվածաշարը, «Զվարթնոցի եկեղեցին» և «Էջմիածնի Տաճարը» հետազոտությունները: Ավելի ուշ, 1911 թվականին նա հրատարակում է «Տեկորի տաճարը» նշանավոր մենագրությունը, որի մեջ ոչ

ԶՎԱՐԹՆՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՏԱԿԱԳԻՄԸ
(Չափագրություն Թ. Թորամանյանի)

ԶՎԱՐԹՆՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
(Վերակառուցված Թ. Թորամանյանի)

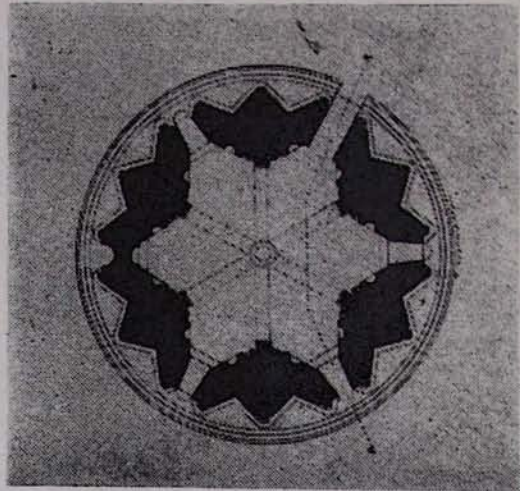
միայն հանգամանորեն քննում է այս հուշարձանի ճարտարապետությունն ու կրած փոփոխությունները, այլև շարադրում հայ ճարտարապետության կազմավորման մի շարք սկզբունքային հարցեր: Հանդես գալով հայ ճարտարապետության զնահատման հարցում եվրոպական մի շարք գիտնականների սխալ կարծիքների քննադատությամբ, Թորամանյանը բազմաթիվ փաստերով հիմնավորում է հայկական ճարտարապետության ինքնուրույնությունը, ցույց է տալիս, որ այն ոչ թե հանդիսանում է բյուզանդական ճարտարապետության մի ճյուղը, ինչպես ջանում էին ապացուցել դեպի փոքր ազգությունների ստեղծած մշակույթի նկատմամբ արհամարհական վերաբերմունք ունեցող եվրոպական մի քանի գիտնականներ, այլ արգասիք է հայ ժողովրդի բազմադարյան շինարարական գործունեության և տաղանդավոր ճարտարապետների ստեղծագործական մտքի: Դրա հետ միասին Թորամանյանը հայ ճարտարապետության կազմավորման և զարգացման հարցերը չէր քննում մեկուսացված: Նա ցույց էր տալիս նաև այն փոխադրեցությունները, որոնք տեղի ունեին ժողովրդի պատմության տարբեր ժամանակաշրջաններում:

Խիստ բարենպաստ նշանակություն ունեցավ Թորամանյանի համար նրա գործունեությունը պրոֆ. Ն. Մառի հետ «...որուն հովանավորության տակ, — ինչպես նշում է

ինքը,— խաղաղ և ապահով կատարեցի ոչ միայն ինձի, այլև համայն գիտական աշխարհի համար շահեկան մի մեծ գործ»:

Պրոֆ. Ն. Մառը բարձր գնահատելով Թորամանյանի արժանիքները, ստեղծեց հնարավոր բարենպաստ պայմանները նրա աշխատանքի համար, հովանավորեց նրան նյութապես և բարոյապես: Դրա հետ միասին նա ներկայացրեց Թորամանյանին ուսական գիտական շրջաններին, Գիտությունների կայսերական ակադեմիայում քըննարկման դնելով Անիում կատարած նրա չափազորություններն ու վերակազմությունները, ինչպես և հայերենից անձամբ ուսերեն թարգմանելով ու հրատարակելով «Էջմիածնի տաճարի հնագույն ձևերը» ուսումնասիրությունը:

Հայաստանում Սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո, Թորամանյանը մեծ հուանդով մասնակցեց հայ ժողովրդի նվիրական հուշարձանների պահպանության և ուսումնասիրության աշխատանքին: Նրա, ժողովրդական նկարիչ Մարտիրոս Սարյանի, ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանի և

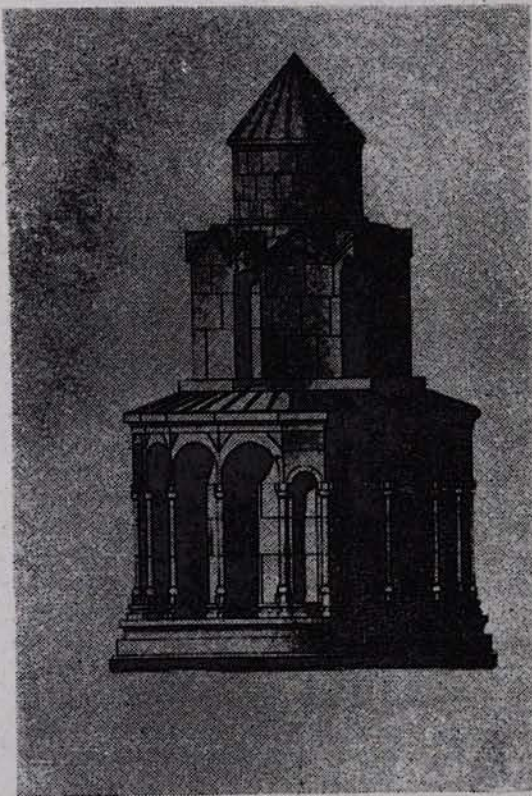

ԱՆԻԻ ՀՈՎՎԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՏԱԿԱԳԻՄԸ
(Չափագրություն Թ. Թորամանյանի)

ուրիշների նախաձեռնությամբ կազմակերպվեց երիտասարդ ռեսպուբլիկայի Հուշարձանների պահպանության կոմիտեն, որի անդամն էր նա և բոլոր միջոցառումների գործոն մասնակիցը: Հանդիսանալով Հայաստանի Պատմության և արվեստի ինստիտուտի գիտական աշխատակիցը, Թորամանյանը, շնայած իր ալևոր հասակին, գլխավորեց հնագիտական պեղումները հին Վաղարշապատում և Գեղարդաձորում: Նա մեծ ջանքեր ու գիտելիքներ գործադրեց Հայաստանի Պետական թանգարանի ճարտարապետական բաժնի կազմավորման համար:

Թորամանյանն ապրեց իր ժողովրդի ազատագրման երջանկությունն ու վայելեց նրա անսահման հոգատարությունը, ստացավ հետազոտական աշխատանքների կատարելու լայն հնարավորություններ: Կյանքի վերջին տարիների ընթացքում նա մեծ ջանասիրությամբ աշխատում էր հրատարակության պատրաստել իր «Նյութեր հայ ճարտարապետության պատմության» մեծածավալ գիրքը, որի մեջ պիտի ամփոփվեին իր 30-ամյա հետազոտական աշխատանքների արդյունքները: Սակայն այդ գրքի համար գրված մի քանի գլուխների այդպես էլ չամբողջացվեցին, կիսատ մնացին: Մանր հիվանդության հետևանքով գամված անկողնին, նա ապրում էր իր փայփայած ուսումնասիրության ավարտման տենչով, որը այդպես էլ նրան չլիճակվեց հրատարակված տեսնել:

Հիվանդության ընթացքը գնալով այնքան բարդացավ, որ հրե 1934 թվականի

ԱՆԻԻ ՀՈՎՎԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
(Վերակազմություն Թ. Թորամանյանի)

փետրվարին, մահվանից առաջ, նշվում էր նրա գիտա-հետազոտական գործունեության 30-ամյակը, Թորամանյանը հնարավորություն չունեցավ մասնակցելու իր մեծարմունքներին: Հայաստանի կառավարությունը, բարձր գնահատելով անխոնջ գիտնականի ծառայությունները հայկական ճարտարապետության ուսումնասիրության ասպարիզում, շնորհեց նրան գիտության վաստակավոր գործչի պատվավոր կոչումը:

Նրա մահվանից հետո, 1942 թվականին, լույս տեսան «Նյութեր հայ ճարտարապետության պատմության» գրքի առաջին, իսկ 1948 թվականին նաև երկրորդ հատորը, որոնց մեջ ի մի են հավաքված նախասովետական և սովետական շրջաններում բազմաթիվ պարբերականներում հրատարակված

նրա հոդվածները, առանձին գրքերը և անտիպ աշխատությունները: Երկհատոր այդ ստվար ժողովածուի հրատարակումը հանդիսացավ Թորամանյանի պայծառ հիշատակի լավագույն հավերժացումը, միևնույն ժամանակ խոշոր չափով նպաստեց հայ ճարտարապետության պատմության հետազոտման ուսումնասիրության գործին:

Վերջին տարիների ընթացքում լույս են տեսել բազմաթիվ նոր ուսումնասիրություններ՝ նվիրված հայ ճարտարապետության պատմությանը, որոնք հիմնականում խարբուխընկելով բազմալատակ հետազոտողի գիտական հարուստ ծառանգության վրա, շարունակում են այն նվիրական գործը, որին անպայման ազնիվ կերպով ծառայեց իր ամբողջ կյանքում ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանը:

